

آسیب شناسی تذکر لسانی در روابط بین فردی (۱)

چکیده

ارتباط فرآیندی است که بوسیله آن اطلاعات و احساسات خود را از طریق پیام‌های کلامی و غیر کلامی با دیگران در میان می‌گذاریم. یکی از ویژگی‌های انسان سالم و موفق مهارت و توانایی برقراری ارتباط مؤثر و سازنده با دیگران است. اگر افراد از مهارت‌های ارتباطی مناسب برخوردار نباشند در بسیاری از جنبه‌های زندگی آسیب‌پذیر خواهند بود. یکی از این جنبه‌ها، فریضه مهم امر به معروف و نهی از منکر است. در هر جامعه‌ای لغزش، گناه و اشتباه وجود دارد. اگر روابط بین فردی در یک جامعه، ارتباطی غیر مؤثر باشد، موجب فاصله بین افراد می‌شود. از نظر پژوهنده عوامل زیر به روابط بین فردی آسیب می‌رساند:

۱- عدم آگاهی از روش شناسی ارتباط با جوان

شیوه‌های ارتباط با جوانان از مهمترین مسائلی است که معمولاً ذهن مربیان را به خود اختصاص می‌دهد. بدون ارتباطات مؤثر اجتماعی نمی‌توانیم در امر تذکر لسانی تأثیربخش باشیم.

۲- آشنا نبودن با ساز و کارهای امر به معروف و نهی از منکر

آشنایی با ساز و کارهای امر به معروف و نهی از منکر موجب بقا و دوام آن و عدم آشنایی با آن موجب بی‌تفاوتی مرتبی به تذکرات مرتبی می‌شود. امام حسین (علیه السلام) ضمن حدیثی ۱۲ ساز و کار برای امر به معروف و نهی از منکر معرفی کرده است.

۳- آشنا نبودن با چگونگی تبلیغ و تعلیم دین خصوصاً تذکر لسانی در امر به معروف و نهی از منکر

تعلیمات دینی چیزی است که باید جزء وجود شخص بشود و در وجود هر شخص و جایگاه خاص خود را پیدا کند. حافظه شرط لازم برای یادگیری احکام دینی است اما کافی نیست، بلکه عقل و فهم هم لازم است. صرف محفوظات از کتاب‌های درسی دینی، احکام و اصول آن، مسلمان واقعی تربیت نمی‌کند. عدم آشنایی با روش‌ها و راهکارهای مناسب، موجب شکست در این فریضه مهم می‌گردد.

۴- لغزش و انحراف فکری و عملی

اگر مرتبی در گفتار و عمل خود لغزش داشته باشد از برقراری ارتباط سالم و مؤثر در جامعه ناتوان خواهد بود.

۵- عدم آگاهی و بصیرت لازم

معرفت و بصیرت موجب پیوند انسان با واقعیت‌ها می‌شود. هر چه معرفت و بصیرت انسان بیشتر باشد راحت‌تر می‌تواند در روابط بین فردی موفق شود.

۶- مهذب نبودن مرتبی

امیرالمؤمنان علی (علیه السلام) در این زمینه می‌فرماید: “مَنْ نَصَبَ نَفْسَهُ لِلنَّاسِ إِمَامًا فَعَلَيْهِ أَنْ يَبْدَأَ بِتَعْلِيمِ نَفْسِهِ قَبْلَ تَعْلِيمِ غَيْرِهِ وَلْيَكُنْ تَأْدِيبُهُ بِسِيرَتِهِ قَبْلَ تَأْدِيبِهِ بِلِسَانِهِ” هر کس خودش را در مقام پیشوایی و هدایت مردم قرار دهد باید تعلیم و تربیت را از خود آغاز کند و تأدیب از طریق عمل را بر گفتارش مقدم بدارد.

۷- عدم آشنایی با روان‌شناسی اجتماعی

روان‌شناسی اجتماعی یکی از لوازم امر به معروف و نهی از منکر است. آشنایی با تفاوت‌های اخلاقی و روحی مردم و شناخت موقعیت‌ها می‌تواند در ارتباط بین فردی مؤثر باشد.

۸- مجهز نبودن به اخلاق اسلامی

رشد اخلاقی مربی به عنوان ضرورت اصلی در روابط بین فردی مطرح می‌شود. خودسازی و به دنبال آن رشد اخلاقی و کسب مهارت‌های ارتباطی مناسب، روابط درون فردی را بهبود می‌بخشد و می‌تواند تذکر لسانی مربی را نافذ نماید.

۹- عدم آشنایی با اصول راهنمایی و مشاوره

راهنمایی به معنی هدایت ارشاد و اداره کردن است. پند و اندرز، تذکر لسانی هم جزو راهنمایی می‌باشد. عدم آشنایی مربی با اصول راهنمایی و مشاوره می‌تواند روابط بین فردی مؤثر را کمرنگ نموده و تذکر لسانی را با خطر مواجه سازد.

۱۰- عدم آشنایی با شیوه‌های جذب متریان

هر فردی ویژگی‌های شخصیتی خاص خود را دارد. شایسته است که مربی مخاطب خود را بشناسد تا نیازها و فرایندهای او را درک کند. عدم آشنایی مربیان با شیوه‌های جذب متریان روابط بین فردی برای تذکر لسانی را کمرنگ و دچار مشکل می‌کند.

مقدمه

ارتباط فرآیندی است که بوسیله آن اطلاعات و احساسات خود را از طریق پیام‌های کلامی و غیر کلامی با دیگران در میان می‌گذاریم. یکی از ویژگی‌های انسان سالم و موفق مهارت و توانایی برقراری ارتباط مؤثر و سازنده با دیگران است. اگر افراد از مهارت‌های ارتباطی مناسب برخوردار نباشند در بسیاری از جنبه‌های زندگی آسیب‌پذیر خواهند بود. یکی از این جنبه‌ها، فریضه مهم امر به معروف و نهی از منکر است. در هر جامعه‌ای لغزش، گناه و اشتباه وجود دارد. اگر روابط بین فردی در یک جامعه، ارتباطی غیر مؤثر باشد، موجب فاصله بین افراد می‌شود.

چگونگی ارتباط با افرادی که با آنها زندگی می‌کنیم، دوستشان داریم و همواره در تعامل با آنها به سر می‌بریم بخش مهمی از توانایی روابط بین فردی ما را تشکیل می‌دهد. افرادی که از مهارت‌های ارتباطی ضعیف‌تری برخوردارند، کمتر مورد پذیرش جامعه قرار می‌گیرند. بنابراین برای برقراری روابط بین فردی مؤثر و مناسب باید عواملی که بر آن آسیب می‌رساند شناخت. اگر می‌خواهیم از طریق امر به معروف و نهی از منکر در جامعه تغییراتی بوجود بیاوریم، باید آسیب‌های تذکر لسانی را در روابط بین فردی بشناسیم. به نظر پژوهنده عوامل زیر می‌تواند تذکر لسانی را در روابط بین فردی کمرنگ و حتی آن را به خطر بیندازد.

۱- عدم آگاهی از ارتباط جوانان

شیوه‌های ارتباط با جوانان از مهمترین مسائلی است که معمولاً ذهن مربیان و مبلغان را به خود اختصاص می‌دهد. برای مصونیت بخشی جوانان از آسیب‌های فردی و اجتماعی و هدایت و راهنمایی آنان، لازم است که با

جوانان ارتباط مؤثر و مفیدی برقرار کنیم؛ یعنی در دل جوانان، جایی برای خود باز کنیم و آنان را جذب کنیم. بدون ارتباط مؤثر اجتماعی، جوانان نمی‌توانند به رشد و شکوفایی مطلوب شخصیت برسند. اگر مدیران، مبلغان، مربیان، آمران و ناهیان با راهبردهای یاری‌بخش رفتار ارتباطی با جوانان، آشنایی کافی داشته باشند، قطعاً با ارائه رفتارهای ارتباطی کارآمد، سازنده و مؤثر، مسائل جوانان را به نحو شایسته‌ای حل نمایند. اگر نتوانیم با جوانان ارتباط مؤثر و سازنده داشته باشیم، تذکرات لسانی تأثیرپذیر نخواهد بود. از میان چهارراه ارتباطی (خواندن، نوشتن، حرف زدن و گوش دادن) ۷۵ درصد از ارتباط افراد از طریق گفتاری و شنیداری صورت می‌گیرد.

ارتباط عبارت است از “فن انتقال اطلاعات، افکار و رفتارهای انسانی از یک شخص به شخص دیگر” و یا جست و جو برای دست یافتن به کلیه وسایل و امکانات موجود برای ترغیب و اقناع دیگران. پس ارتباط وسیله‌ای است که باعث شکل‌گیری نظام نگرشی، فکری، عاطفی و رفتاری می‌گردد. در “ارتباط مؤثر” همواره چند عامل مهم و تعیین‌کننده وجود دارد که حذف و نادیده گرفتن هر کدام به اختلال در ارتباط می‌انجامد.

ارکان ارتباط عبارتند از: الف) ارتباط گیرنده ب) مخاطب ارتباط ج) پیام ارتباط د) شیوه ارتباط ه) ابزار ارتباط. ما معمولاً عادت کرده‌ایم که در ناکامی‌های خود، مخاطب را متهم کنیم و خیلی سریع بگوییم که مخاطب ما حرف شنو نیست، حقیقت‌پذیر نیست، زیر بار نمی‌رود. کمتر کسی به نقص در خود فکر کند. اما یکی از ارکان ارتباط مخاطب گیرنده است. پس در بی‌تأثیری کلام، نخست باید در خود تردید کنیم، در روش‌ها، در منش‌ها و حتی در دانش خویش و به تعبیر لطیف و گویای امیر المؤمنین: “تقوا پیشگان نفس خویش را متهم می‌دارند.” بر همین اساس تحلیل و نقد وضعیت موجود ارتباط ما با نسل جوان و یافتن راهکارها و روش‌های مناسب در گسترش و تعمیق فرهنگ دینی از طریق تذکر لسانی در امر به معروف و نهی از منکر لازم و ضروری است. ما هندسه “گفتن” با جوانان را به خوبی نمی‌دانیم، پرگویی، درازگویی، مکررگویی‌های کسالت‌آور، سنت سیئه ماست (۱). هر فردی توانایی و صلاحیت ارتباط با جوانان را ندارد و تذکر لسانی او مؤثر واقع نمی‌شود. پیام دهنده باید دارای دو ویژگی مهم باشد: اعتبار و جذابیت (۲).

الف) اعتبار

اعتبار به این معناست که چقدر جوانان پیام دهنده را قبول دارند و حرف او را می‌پذیرند. اعتبار و محبوبیت پیام دهنده تحت تأثیر عوامل زیادی است. از جمله: “مهم بودن، بی‌غرض بودن، بصیرت و آگاهی، خیرخواهی و خلوص نیت، ایمان به هدف و محتوای پیام، ایمان به توانایی‌های جوانان، شناخت زمان و مکان، هماهنگی کردار و گفتار و فروتنی برخورد نیک.”

به هر میزان شخصیت پیام دهنده برای پیام‌گیر مهم باشد به همان میزان پیام دهنده را می‌پذیرد و وقتی او را بپذیرد حرف‌هایش نیز قابل قبول‌تر می‌شود. پیام دهنده در صورتی در رساندن پیام و القای آن به مخاطبان خود موفق است که پیام خود را بدون هیچ غرض و نفع شخصی به پیام‌گیرنده ارائه نماید و اگر این اعتماد برای پیام‌گیرندگان (جوانان) حاصل شود، زمینه ارتباط بیش‌تر را برای مربیان با نسل جوان فراهم می‌کند. روشن بینی، دانایی، هوشمندی، عقل، درایت و معرفت عمیق از مهم‌ترین ارکان شخصیت پیام‌دهندگان می‌شود. اگر پیام دهنده بی‌بصیرت و ناآگاه باشد، خسارات جبران‌ناپذیری به زندگی نسل جوان وارد ساخته است مریب باید از

اعماق قلب خویش، خیرخواه نسل جوان باشد و از سر اخلاص و خلوص نیت با آنان مواجه شود. خیرخواهی و اخلاق مبلغان، اکسیر گرانبهایی است که همه زحمات مبلغ و ارتباط‌گر را بارور می‌سازد و چنان تأثیری در گفتار و کردار او می‌گذارد که نسل جوان را شیفته خود می‌کند و سخن او نافذ می‌گردد.

برای یک ارتباط مؤثر، مربی در کنار ایمان به هدف و پیام، باید ایمان قاطع و باور حقیقی به توانایی‌ها و شایستگی‌های جوانان هم داشته باشد و از طرف دیگر نباید بین گفتار و کردار خاصه باشد. مربی بیش از آنکه به تبلیغ و دعوت نسل جوان قیام کند، باید به یافته‌های خویش عمل کند تا نسل جوان پیش از شنیدن گفتار و پیام او، کردار نیک او را مشاهده کنند، علاوه بر این در فرایند ارتباط مؤثر، ارتباط فکری و عاطفی یک ضرورت است که باید پیام دهنده ارتباط خود را در فضایی صمیمی برقرار کند. لذا هر ارتباط موفق میان پیام دهنده و پیام گیرنده، مستلزم فروتنی و برخورد خوش، پیام دهنده است.

ب) جذابیت جسمانی و ظاهری

خداوند، آراستگی و زیبایی را دوست دارد. در آیات و روایات اسلامی بر آراستگی تأکید شده است. مردم، فطرتاً به پاکی و زیبایی ظاهری گرایش دارند. بنابراین آمران و ناهیان، مربیان و مبلغان و هر کسی که می‌خواهد با جوان ارتباط برقرار نماید، بایستی در اولین برخورد خود با نوع و رنگ پوشاک، و حتی نوع اصلاح سر و صورت و طرز حرکاتش، در دل جوان رخنه نماید و بتواند در همان مواجهه اول جوان را به خود جلب و جذب بکند. اگر پیام دهنده رعایت جاذبه‌های صوری را بکند، ناخودآگاه سن جوان میل به برقراری ارتباط بیشتر با او را در خود احساس خواهند کرد.

برای یک ارتباط مؤثر، مخاطبان مهم هستند که با نبود آنها، پیام‌رسانی معنی پیدا نمی‌کند. مخاطب‌شناسی برای یک ارتباط مؤثر و مطلوب حائز اهمیت است در برقراری ارتباط صحیح و مؤثر با جوانان و انتقال پیام به آنها، توجه به عوامل زیر اجتناب‌ناپذیر است: الف) در برقراری ارتباط قوی، پایدار و سازنده، شناخت ویژگی‌های زیستی، ذهنی، عاطفی و اجتماعی، تمایلات، انگیزه‌ها، بازخورها، نگرش‌ها، سلسله نیازهای روانی جوانان و نظام ارزشی حاکم بر اندیشه و افکار آنها، اولین و اساسی‌ترین گام در جهت برقراری ارتباط با نسل جوان است. بنابراین آمران به معروف و ناهیان از منکر باید با جداسازی و متمایز ساختن مخاطبان با آنان به زبان خودشان سخن بگویند، تذکر لسانی باید همراه با درک و آشنایی با سطح آگاهی جوان، توجه به باورهای او، جایگاه اجتماعی جوان باشد. توجه به نقاط قوت، نیازهای عاطفی و انگیزه‌های روانی، ایجاد شرایط مناسب برای مخاطب، کسب اطلاعات و معلومات پیرامون موضوع مورد علاقه جوان، تعریف و تمجید و تکریم ابعاد مثبت شخصیت جوان، هم‌اندیشی، جوان و رعایت ادب و نزاکت در ارتباط، مؤثرترین روش برای برقراری یک ارتباط مؤثر برای امر و نهی است. عدم آگاهی مربیان با چگونگی و روش‌های ارتباط با متربی به تذکر لسانی آسیب می‌رساند.

۲- عدم آشنایی با ساز و کارهای امر به معروف و نهی از منکر

اتخاذ ساز و کارهای مناسب و مؤثر در برقراری ارتباط با جوان، از مهم‌ترین عوامل برقراری و استمرار یک ارتباط مؤثر، سازنده و کارآمد برای امر به معروف و نهی از منکر است. یکی از آسیب‌های تذکر لسانی عدم آشنایی

مربیان با سازو و کارهای امر به معروف و نهی از منکر می‌باشد. سالار شهیدان حضرت امام حسین (علیه السلام) ساز و کارهای امر به معروف و نهی از منکر را ضمن حدیثی در دوازده قسمت بیان فرموده‌اند:

۱- آگاهی به حلال و حرام و معروف و منکر (عالمأً بالحلال و الحرام).

اولین و مهمترین شرط امر به معروف و نهی از منکر و شرط وجوب آن، آگاهی می‌باشد.

۲- غرض شخصی نداشته باشد.

پیام دهنده در صورتی در رساندن پیام و القای آن به مخاطبان خود موفق است که پیام خود را بدون هیچ غرض و نفع شخصی به پیام گیرنده ارایه نماید.

۳- از روی دلسوزی و خیرخواهی باشد. (ناصرأً للخلق)

امر به معروف و نهی از منکر نشانه عشق به خدا، عشق به مکتب، عشق به ارزشها و عشق به مردم است و تضمینی برای تحقق دین خداست.

۴- مهربانی و رفاقت (رحیمأً رفیقأً بهم)

نرم خوئی و مهربانی یکی از ساز و کارهای امر به معروف و نهی از منکر است. تحقق امر تربیت، اساساً منوط به ایجاد پیوند عاطفی بین مربی و متربی است. وقتی مخاطب از ما محبت دید، کرامت دید، تحت تأثیر قرار می‌گیرد و وقتی از ما رفاقت و مدارا دید تجدید نظر می‌کند.

۵- دعوت با ظرافت (داعیأً لهم باللطف)

نفوذ به دنیای پیچیده انسان‌ها و تأثیر در روح و روان او کاری بسیار دشوار است که با ظرافت و دقت خاصی انجام شود.

۶- بیان نیکو و زیبا (حسن البیان)

یکی از دلایل موفقیت حضرت علی (علیه السلام)، فصاحت ایشان بود. بنابراین مربیان باید با استفاده از سخن زیبا و به کارگیری به موقع کلام و مفاهیم مناسب با نسل جوان روبرو شوند و ضمن مجهز بودن به زبان زمان و لهجه عصر، پیام جوان را بشنوند و متناسب با نیازهایشان سخن بگویند.

۷- توجه تفاوت انسان‌ها (عارفأً بتفاوت اخلاقهم)

انسان‌ها با توجه به سن، جنس، تحصیلات، فرهنگ، محیط زندگی و خصوصاً روان‌شناختی باهم متفاوت هستند. ظرفیت افراد باهم متفاوت است. مربی باید با در نظر گرفتن تفاوت سخن بگوید. چه بسا یک حرف را با چند نفر باید چند جور زد.

۸- آگاهی به فریب نفس (بصیرأً بمکر النفس)

انسان گاهی خود را نیز فریب می‌دهد. امر به معروف و ناهی از منکر باید مواظب این فریب باشد.

۹- شکیبا (صابراً)

امر به معروف و نهی از منکر نیاز به صبر، شکیبایی و حوصله دارد. خداوند به پیامبرش می‌فرماید: خانواده‌ات را به نماز فرمان ده و بر این کار استقامت بورز.

۱۰- انتقاد باشد نه انتقام (لا یكأء فیهم و لا شكو منهم)

مربی و مبلغ دین باید بداند که ممکن است برخورد متربیان او تند و زننده باشد، آمر به معروف نباید از زبان تند و استهزاء و گاهی خشونت جوان و نوجوان رنجیده خاطر شود و باید انتقام بگیرد.

۱۱- بدون تعصب (لا یتکمل الحمیة)

گاهی تعصبات انسان را به بی راهه می برد و امر و نهی رنگ تعصب به خود می گیرد. مربی باید به دور از تعصبات باشد چرا که خطر این رویه این است که حق او را رهبری نمی کند بلکه هوا و هوس او را رهبری می کند.

۱۲- خشم او برای خود نباشد (لا یغتاظ لنفسه)

۳- آشنا نبودن با چگونگی تبلیغ و تعلیم دین خصوصاً تذکر لسانی در امر به معروف و نهی از منکر:

روش مناسب و مؤثر در برقراری ارتباط با جوان و ارشاد او از مهم ترین عوامل برقراری و استمرار یک ارتباط مفید، سازنده و کارآمد با نسل جوان است. هر قدر روش ارتباطی ما از گیرایی و جذابیت بیشتری برخوردار باشد، زودتر و آسان تر می توانیم به اهداف ارتباطی خود نایل شویم. تعلیمات دینی چیزی است که باید جزء وجود شخص شود. حافظه شرط لازم برای یادگیری احکام دینی است اما کافی نیست. بلکه عقل و فهم هم لازم است. صرف محفوظات از کتاب های درس دینی، احکام و اصول آن، مسلمان واقعی تربیت نمی کند (۳). عدم آشنایی با روش های مؤثر و مطلوب، موجب کم اثر شدن سخن مربی می شود. توجه به هر یک از عوامل زیر روش ها و راهکارهای تذکر لسانی را بهبود می بخشد و موجب پذیرش از طرف متربی می گردد (۴).

الف) مخاطب شناسی:

همه را نمی توان به یک شیوه آموزش داد. تذکر لسانی نیازمند مخاطب شناسی و زمینه روان شناسی او می باشد. آمر به معروف باید با هر کسی متناسب خلیات و روحیات او سخن بگوید.

ب) آگاهی نسبت به واقعیات زمان و محیط:

امام صادق (علیه السلام) فرمودند: "علمای خوب کسانی هستند که دارای صفات شایسته بوده از جمله بر اصلاح و عقاید و احوال مردم و محیط زندگی آگاه گردند."

ج) آشنایی با ویژگی های جوانی و نوجوانی:

نوجوان و جوان ویژگی های خاص این دوره را دارد. آشنایی با روان شناسی نوجوان یکی از عوامل موفقیت مربی در امر تذکر لسانی است.

د) تحمل نظرات متربی و متعصب نبودن مربی:

شنونده خوب بودن یکی از عواملی است که موجب ارتباط مؤثر می شود. اگر مربی تحمل نظرات متربی را داشته باشد و در مورد مسائل تربیتی، متعصب نباشد، این فریضه الهی را به نحو احسن انجام می دهد.

ه) سخت نکردن دین و دینداری برای جوانان:

ایمان باید با آزادی همراه باشد نه تحمیل گردد. دینی که تحمیلی باشد، نمی تواند در قلب جای گیرد.

۴- لغزش و انحراف فکری و عملی

تردید نیست که هماهنگی میان سخن و عمل آمر به معروف، درجه تأثیر این فریضه الهی را بسیار بالاتر برده و متقابلاً سخن ناصح بی عمل تأثیر بسیار کمتری در بر دارد. حال اگر در مربی لغزش و انحراف فکری و عملی

وجود داشته باشد، موجب انحراف متربی شده و زمینه کج اندیشی و لغزش متربیان را فراهم می‌کند. “زله العالم تفسد عوالم(۵)“

لغزش عالم، عالمها را به تباهی می‌کشاند. در بیانات امام خمینی(ره) چنین آمده است: اگر چنان که به راه مستقیم نباشیم و مهار نکنیم معلومات خودمان را مهار نکنیم نقش خودمان را و در این راه نکشیم نفس را، هرچه معلومات زیادتر بشود، از انسانیت، انسان دورتر می‌شود و مشکل‌تر می‌شود انسان خودش را بر گرداند(۶). رویت فاصله میان گفتن و بودن در جامعه، زمینه گریز جوانان را فراهم می‌کند، توصیه‌های کلامی در صورتی مؤثر واقع می‌شود که میان قول و فعل و پند و اندرز و زندگی عملی آنان هماهنگی باشد. هر گاه شخص عالم به مقتضای علم خویش عمل نکند اثر موعظه‌اش همچون باران بر روی سنگ صاف از قلب‌های مردم محو خواهد شد. امام علی (علیه السلام) نیز می‌فرماید(۷):

کسی که خود را پیشوای مردم قرار می‌دهد پیش از آنکه به آموزش دیگران بپردازد باید خود را آموزش دهد و نیز باید تربیت کردار او بر تربیت گفتارش پیشی داشته باشد. استاد مطهری(۸) می‌گوید: این خود یک غفلت و اشتباه بزرگی است امروز در اجتماع ما که برای گفتن و نوشتن و خطابه و مقاله بیش از اندازه ارزش قائلیم و بیش از اندازه انتظار داریم. در حقیقت از زبان اعجاز می‌خواهیم. بچه‌های ما آن گونه می‌شوند که ما هستیم نه آن گونه که می‌خواهیم باشند.

پی نوشت ها :

۱- دکتر محمدرضا سنگری.

۲- علی باقی نصرآبادی.

۳- مرادی، اسداله، آسیب‌شناسی تربیت دینی، ج ۱، مصاحبه دکتر حداد عادل.

۴- اصول کافی، ج ۱، ص ۴۹.

۵- غررالحکم، ج ۱، ص ۳۸۵.

۶- صحیفه نور، ج ۷، ص ۲۸۵.

۷- نهج‌البلاغه، قصار، ۷۰.

۸- استاد مطهری، ده گفتار، ص ۶۷.